

Geloof beleven! Beschrijving van een kwalitatief onderzoek naar de religieuze beleving van mensen met autisme

ANNEMARIE E. WILSCHUT-PENNINGS

SAMENVATTING

Na literatuuronderzoek is door middel van semi-gestructureerde interviews een exploratief onderzoek uitgevoerd naar de religieuze beleving van mensen met autisme (N=11). Vragen betroffen religieuze emoties en ervaringen, de betekenis van religie voor het individu en de invloed van autisme op het religieus leven. Uit dit onderzoek blijkt dat het herinneren en verwoorden van ervaringen en emoties moeilijk kan zijn. Het overgrote deel van de respondenten noemt dat het bij geloven met name gaat om je verbinden met de ander, jezelf en met God. Enkele respondenten geven aan het idee te hebben dat hun band met God minder sterk is dan die van anderen. De respondenten ervaren geen problemen in hun religieus leven. Uit de interviews spreekt een vrijzinnige houding ten aanzien van geloven. Deze resultaten laten een mogelijke discrepantie zien ten aanzien van aannames uit tot nu toe gepubliceerde wetenschappelijke artikelen over autisme en religieuze beleving. Dit vraagt om verder onderzoek en om bezinning over de wijze waarop dit onderzoek uitgevoerd moet worden.

Trefwoorden: autisme, ASS, asperger, emoties, geloofsbeleving, kwalitatief onderzoek, spiritualiteit, religieuze ervaring, religiositeit, vrijzinnigheid.

INLEIDING

'Je merkt bij jezelf: mijn gebedsleven is anders, minder intensief of helemaal niet. Het gevoel dat ik bij God krijg is anders dan wat ik van andere mensen meekrijg van hoe zij het ervaren. Dan ga je daar een reden voor zoeken; waarom is dat bij mij het geval? Toen ik hoorde dat ik asperger had, dacht ik: dan zal dat waarschijnlijk ook wel meespelen.'

'Ik lees overal dat het voor een autist moeilijk geloven is. En toch lukt mij dat, geloven. Weet ik wat geloven is en kan ik geloven en ben ik blij dat ik kan

geloven. Dus daar heeft het autisme geen invloed op. Dingen moeten voor mij normaal gesproken niet abstract zijn. En toch dringt dat geloof wel tot me door. Dat is dan de hand van God, voor mij; dat God mij daarbij helpt, om te geloven.'

Geloven mensen met autisme anders dan mensen zonder autisme? Als student wereldgodsdiensten aan de universiteit Leiden raakte ik geïntrigeerd door dit onderwerp. Temeer omdat ik als orthopedagoog vaak met mensen met autisme spreek. Dit

leidde tot een exploratief onderzoek naar de beleving van religie en spiritualiteit bij mensen met een vorm van autisme. Dit artikel beoogt verslag te doen van dit onderzoek alsook een beknopt inzicht te geven in de literatuur die tot op heden verschenen is over dit thema.

Autisme Spectrum Stoornissen (ASS) worden gekenmerkt door kwalitatieve tekorten in de sociale interactie, de communicatie en door stereotiepe interesses en/of gedragingen en/of activiteiten (DSM-IV-TR). De informatieverwerking in de hersenen lijkt bij mensen met autisme anders te verlopen (Swaab, 2007 en Kana, Libero & Moore, 2011). Het zou daarom niet vreemd zijn, beargumenteren onder andere Dubin & Graetz (2009) dat mensen met autisme anders geloven. Bij religie en geloven komen immers emoties, ervaringen, cognities en contacten met anderen van pas. In het themanummer van *Religion, disability & health* (2009, 12) worden in verschillende artikelen hypothesen geopperd die betrekking hebben op dit onderwerp.

Door Schaap-Jonker, Sizoo, Schothorst-van Roekel & Corveleyn (2012), Dubin & Graetz (2009) en Deeley (2009) wordt verondersteld dat de moeite die mensen met ASS hebben om zich in te leven in de ander en een wederkerige relatie aan te gaan, problemen oplevert in de relatie met God.

Dubin & Graetz noemen dat spiritualiteit door mensen met asperger meer cognitief benaderd wordt en dat zij niet gericht zijn op de belevingskant van religie. Zij stellen dat dit van grote invloed zou kunnen zijn op het religieus en spiritueel begrip, interesse en sensibiteit van mensen met ASS.

Dubin & Graetz noemen ook dat mensen met ASS wellicht minder tijd en aandacht hebben om te richten op religiositeit omdat zij vaak specifieke interesses hebben die niet sociaal van aard zijn, waaraan zij zeer veel tijd besteden. Ook is de aandacht van mensen met autisme veelal gericht op details en zou het voor hen lastig zijn om het grotere geheel te zien. Het overzien van het geheel wordt door Dubin & Graetz juist als een kenmerk van spiritualiteit gezien.

Deeley stelt dat de betekenisverlening bij mensen met autisme anders verloopt. Dit levert volgens hem problemen op in het begrip van religieus geladen symbolen en het zich inleven in en oppakken

van verwijzingen naar religieuze figuren. Volgens Deeley wordt betekenis pas verleend als de eigen ervaringen worden gecombineerd met gedeelde beelden en praktijken. Deeley is van mening dat problemen met de meta-representatie, cognitieve flexibiliteit, empathiseren en alexithymia (moeite gevoelens uit te drukken) de manier waarop betekenisvolle ervaringen zich kunnen uiten, sterk kan vormen. Hij zegt: 'The cognitive style of people with ASDs would, in other words, tend to limit their engagement with the 'higher order' complexities of theistic belief' (Deeley, 2009, p.80).

De problematiek van mensen met autisme kan verklaard worden door een anders of beperkte Theory of Mind (Baron-Cohen, 1995). De Existentiële Theory of Mind (EToM) wordt verondersteld gelieerd te zijn aan de ToM.¹ Volgens Dubin & Graetz is de EToM wellicht verminderd werkzaam bij mensen met asperger en zijn zij daarom minder in staat om gebeurtenissen toe te schrijven aan een hogere macht en een persoonlijke band met God op te bouwen. In een relatie met God is volgens hen wederkerigheid belangrijk en dan moeten signalen van God wel als zodanig worden herkend.²

Er is nog maar beperkt onderzoek gedaan om deze hypothesen te toetsen. Een tweetal recente onderzoeken zijn die van Norenzayan, Gervais & Trzesniewski (2012) en het onderzoek van Schaap-Jonker, Schothorst-van Roekel & Sizoo (2012). Schaap-Jonker *et al.* onderzochten het godsbeeld van mensen met autisme. Daaruit blijkt onder andere dat mensen met autisme een meer angstig godsbeeld hebben dan mensen zonder autisme. Norenzayan *et al.* deden onderzoek naar het mentaliserend vermogen³ op de mate van religiositeit. Uit hun onderzoek blijkt dat mensen met autisme minder in God geloven en het mentaliserend vermogen medieerde in deze relatie; hoe lager de score op testen die het mentaliserend vermogen maten, hoe minder gelovig.

Dat het onderwerp autisme en religie ook leeft onder mensen met autisme zelf, blijkt uit de vele blogs en fora op het internet.⁴ In 2011 is er door de universiteit van Boston een analyse gedaan naar wat er op deze blogs en fora wordt beschreven (Caldwell-Harris, Fox-Murphy, Velazquez & McNamara). De onderzoekers vonden dat mensen met hoger functionerend autisme op internetfora

vaker uitspraken deden die passen bij atheïsme en agnosticisme dan mensen zonder autisme.⁵

Kwalitatief onderzoek naar de religieuze beleving is echter nog niet uitgevoerd. Om uitspraken te kunnen doen over hoe mensen met autisme geloven is het vooraleerst belangrijk om met mensen met een diagnose ASS in gesprek te gaan om zo zicht te krijgen op hun geloofsbeleving en religieus leven. Hieronder worden de onderzoeksvragen, de procedure en de belangrijkste uitkomsten van mijn onderzoek beschreven. Dit wordt afgesloten met een discussie. Door het artikel heen worden citaten gebruikt. Deze zijn ingevoegd om de lezer een idee te geven van de kwaliteit en de diversiteit van de gegeven antwoorden en om de bevindingen te illustreren.⁶

ONDERZOEKSOPZET

Er is gekozen voor een kwalitatief, explorerend onderzoek naar de geloofsbeleving. Bij de geloofsbeleving gaat het om emoties en ervaringen en hoe die betekenisvol zijn in het religieus leven. Religie en spiritualiteit worden binnen dit onderzoek gezien als een zingevingsstelsel voor het individu. Het gaat daarin over hoe overtuigingen, emoties en ervaringen die door de respondent worden gelieerd aan religie of spiritualiteit, betekenis krijgen voor het individu.

Er is gekozen voor het voeren van semi-gestructureerde interviews. Hierdoor was er de mogelijkheid om een zeer breed beeld te krijgen van het (religieus) leven van de respondent, open en gesloten vragen af te wisselen, om verduidelijking te vragen en zicht te krijgen op eventuele communicatieve problemen en deze direct te verhelpen.

De volgende onderzoeksvragen stonden centraal:

1. Welke emoties worden genoemd door mensen met ASS betreffende hungeloofservaring?
2. Hebben mensen met ASS religieuze ervaringen en hoe spreken zij hierover? Welke ervaringen worden door mensen met ASS als religieus geduid?
3. Geloof in het dagelijks leven: wat is geloven en wat is daarin belangrijk?
4. Wat merken mensen van hun ASS in relatie tot hun religieus leven? Vinden mensen met ASS dat zij op andere wijze geloven dan mensen in

hun omgeving?

Procedure

De doelgroep van het onderzoek bestond uit volwassenen met een door de GGZ gediagnosticeerde Autisme Spectrum Stoornis die over een gemiddelde tot hoge intelligentie beschikken en die zichzelf als religieus of spiritueel beschouwen. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van ASS. Door middel van een advertentie in de PAS-nieuwsbrief⁷ en een oproep in eigen netwerk is gezocht naar respondenten.

Een twintigtal mensen heeft via de mail of telefoon gereageerd. Doordat respondenten meteen informatie gaven over hun achtergrond, konden in de laatste fase van het zoeken naar respondenten, specifieke respondenten geselecteerd worden zodat er wat betreft de variabelen leeftijd, geslacht en religieuze stroming een heterogene groep ontstond.

Er zijn elf mensen geïnterviewd (vier man, zeven vrouw) tussen de tweeëntwintig en zestig jaar. Van de respondenten zijn tien mensen gediagnosticeerd met het syndroom van asperger, één respondent heeft de diagnose klassiek autisme. Bijna alle respondenten (negen) zijn hoogopgeleid (HBO of universitair niveau). Uit de interviews blijkt dat de respondenten op variabelen als het hebben van een baan, relatie, kinderen, doen van vrijwilligerswerk van elkaar verschillen.

Drie mensen zijn katholiek. Twee respondenten zijn betrokken bij een remonstrantse gemeente. Eén respondent is lid van de baptistengemeente, één respondent is vrijgemaakt gereformeerd. Eén respondent is van huis uit gereformeerd maar belijdt zijn geloof niet meer in de kerk. Eén respondent heeft affiniteit met een bepaalde stroming binnen de boeddhistische mystieke spiritualiteit. Eén respondent bezoekt de protestantse kerk maar voelt zich zeer verwant met het jodendom. Eén respondent beschrijft zichzelf als holistisch oecumenisch en zoekend, zij voelt affiniteit met het katholicisme, mystieke stromingen en new age. Zeven van de mensen bezoeken één of meer keren per maand een kerk.

De respondenten konden een interviewvorm kiezen: per telefoon, msn, e-mail of *face to face*. Er hebben zeven interviews *face to face* plaatsgevonden, drie telefonisch, één per e-mail en één per

msn. De interviews namen een uur tot anderhalf uur tijd in beslag. De dataverzameling vond van eind 2010 tot begin 2011 plaats.

De onderzoeksvragen zijn vertaald in concrete vragen die aan de respondenten gesteld zijn.⁸ Aan de start van het interview zijn inleidende vragen gesteld om zicht te krijgen op de vorm van het religieus leven.

Er is geprobeerd om problemen in de communicatie een zo klein mogelijke rol te laten spelen. Dit werd gedaan door aan te sluiten bij het vocabulaire van de geïnterviewde en door in het stellen van vragen aan te sluiten bij wat de geïnterviewde had verteld over zijn dagelijks leven. Daarnaast is het vertelde veelvuldig samengevat om zo na te gaan of de informatie juist was overgekomen. Ook is er een lijst met vijftientig gevoelens⁹, een lijst met twaalf spirituele ervaringen¹⁰ en een lijst met plekken en onderwerpen waarbij deze ervaringen kunnen zijn voorgekomen¹¹ opgesteld. Deze werden voorgelegd nadat de geïnterviewde de ruimte had gekregen zelf woorden te geven aan emoties en ervaringen. Dit werd gedaan zodat de geïnterviewde zich een uitgebreidere voorstelling kon maken van over welke emoties en ervaringen kon worden verteld.

Naar de respondent die via de e-mail geïnterviewd wilde worden is eerst een lijst met vragen opgestuurd. Naar aanleiding van de gegeven antwoorden zijn nieuwe vragen gesteld per e-mail. Bij de respondent die per msn geïnterviewd wilde worden is dezelfde procedure gevolgd als bij diegene die *face to face* of telefonisch geïnterviewd werden.

Er is toestemming gevraagd voor het opnemen van het interview op tape of met een skype-recorder. Een uitgewerkt verslag van het interview is naar de respondenten verzonden ter controle. Respondenten konden wijzigingen aanbrengen of aanvullingen geven. Hier is zeer positief op gereageerd en dit werd als 'autismevriendelijk' beschouwd. Drie respondenten hebben uitgebreide aanvullingen geë-maild. Verder werden feitelijke misvattingen opgehelderd (data, volgorde van gebeurtenissen, namen). Eén respondent gaf aan dat ze als ze nu geïnterviewd zou worden, ze weer andere dingen zou zeggen. Deze respondent gaf tijdens het interview ook aan dat ze anders had geantwoord als het interview een maand daarvoor zou hebben plaats-

gevonden.

MATERIAALVERWERKING

De opgenomen interviews zijn alle schriftelijk uitgewerkt in een tekstbestand. De tekst is gecategoriseerd door middel van kleurcoderingen. Op deze wijze was eenvoudig terug te zoeken welke tekstgedeelten religieuze ervaringen, emoties, geloofsovertuigingen, geloofsgeschiedenis en opvattingen ten aanzien van autisme en religie beschreven. Alle interviews zijn kort samengevat door alle belangrijke uitspraken onder elkaar te zetten op ongeveer anderhalve pagina. Zo ontstonden ook binnen de individuele interviews clusters van bijvoorbeeld ervaringen in de kerk.

Vervolgens is per onderzoeksvraag gekeken of er clusters van antwoorden te vinden waren. Per cluster is vervolgens gekeken naar overeenkomsten en verschillen. Bij de resultaten zijn op sommige plekken tabellen opgenomen waarin gekwantificeerd is welke antwoorden gegeven zijn.

In de analyse is ook gekeken of er op basis van kenmerken als leeftijd, geslacht en religieuze stroming specifieke overeenkomsten of verschillen zichtbaar waren.

RESULTATEN

'Ik heb wel het gevoel dat God over mij waakt op een bepaalde manier. Ik weet niet hoe hoor.'

In de interviews is specifiek gevraagd naar welke emoties ervaren worden rondom religie. Uit de resultaten blijkt dat alle respondenten een aantal emoties konden benoemen. Het is duidelijk dat er grote verschillen zijn in hoe gemakkelijk gevoelens teruggehaald en verwoord kunnen worden. Op één respondent na, vertellen de geïnterviewden pas na enkele malen doorvragen over emoties. Van de zeven mannen geven vijf aan het lastig te vinden om over emoties te praten. Door de respondenten samen worden vijftientig verschillende emoties genoemd, in totaal wordt tweënzestig keer een emotie genoemd. Zie tabel 1.

Het is voor respondenten lastig om bij een emotie over een ervaring te vertellen. Als zij een ervaring bespreken is het voor hen wel mogelijk om daar een emotie bij te noemen. Een groot aantal van de respondenten (7) geeft wel aan dat gevoel voor hen in de geloofsbeleving heel belangrijk is,

TABEL 1: GRONDPLAN ONDERZOEK

Aantal respondent(en)	Beschreven gevoelens
7	stil/rustig
5	dankbaar
4	veilig/vertrouwd, verlangend, twijfel
3	verwondering, idee minder te voelen/ervaren dan anderen, gelukkig, vredig, verbondenheid, ontroerd, niet alleen zijn
2	liefde, nieuwsgierig, spanning
1	troost, overweldiging, warmte, nieuwsgierig, vervuld, gevoel van eenheid, bevrijding, verbinding tussen lichaam en geest, onzeker, mededogen, fascinatie

TABEL 2: ALGEMENE KENMERKEN:

Categorie	Omschrijving en voorbeelden van religieuze ervaringen
1	<p>Een religieuze of spirituele ervaring bij een eenmalige gebeurtenis.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Belijdenis of doop: bijzondere maar verder niet omschreven ervaring (3) • Ervaring van plotselinge genezing (2) • Mystieke ervaring in contact met leraar (1) • Bijzonder gevoel voorafgaand aan dood ouder (2) • Visioen van gestorvene bij hemelpoort (1) • Ervaring van contact met gestorven ouder bij uitvaart (1) • Stem van God als hulp bij maken keuze (1) • Roepen van God bij bekering (1) • Plotseling overdonderend gevoel bij bekering (1) • Ervaring van belofte dat alles beter gaat worden (1)
2	<p>Een religieuze of spirituele ervaring in het alledaagse leven: doorgaande en veelvoorkomende ervaringen zoals God continu bij je voelen.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Continu gesprek met God en ervaren persoonlijke band (3) • Regelmatig mystieke ervaringen (1) • Ervaring dat Godservaring groeit (3) • Af en toe bewustwording van Gods aanwezigheid (5)
3	<p>Religieuze of spirituele ervaringen bij gebeurtenissen die in principe alledaags kunnen zijn.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kippenvel bij bepaalde gezangen in de kerk (1) • De hele kerkdienst als religieuze beleving (2) • Plotseling inzicht in samenhang van dingen (5) • Ervaring van eenwording bij mediteren (2) • Ervaren van schoonheid van de natuur (2) • Ervaren van schoonheid door muziek (2) • Ervaring van verbondenheid met anderen (4) • Ervaring van innerlijke vrede (3) • Ervaring van eenheid met de aarde (2)

zo niet het belangrijkste.

Opvallend is dat er nauwelijks negatieve gevoelens als angst of woede worden genoemd in relatie tot religie. Eén persoon heeft vervelende ervaringen opgedaan in kerken en associeert kerken daarom met spanning en onrust. God ervaart hij echter als vertrouwd en veilig.

‘En toen: pats boem, daar gebeurde het. Toen kwam er geloof in God eigenlijk. Toen wist ik ook wat geloven was. Ja, de preek ging over het lam dat verloren was. Ik voelde mij als het verloren schaap zeg maar. God riep mij, God ging op zoek naar mij en ik liet me gevonden worden.’

‘Wat voelde u toen?’

‘Blijdschap, geluk. Dat er iemand was die voor je zorgt. Ja, ja, ik hoorde erbij. Het is heel moeilijk om het in woorden te vertellen.’

Uit dit onderzoek blijkt dat van de elf mensen er negen religieuze ervaringen kennen.

De ervaringen zelf worden gemakkelijk herinnerd. Het is duidelijk dat de ervaring een diepe indruk heeft gemaakt. Het is voor respondenten vaak lastig om te omschrijven welke impact de ervaring heeft, bijna geen enkele respondent begint hier uit zichzelf over.

Een aantal respondenten (3) geeft aan geen persoonlijke band met God te voelen. Twee van hen geven aan wel graag een persoonlijke Godservaring te willen.

‘Ik weet niet hoe ik merk dat er een God is. Het lijkt meer een soort accepteren dát. Het is eigenlijk ook een soort keuze die je maakt. [...] Wat ik zou willen in de toekomst? Nou, een echte godservaring, dat zou mooi zijn! (lacht) Dat laat zich niet zo afdwingen.’

Opvallend is dat drie van de vrouwen en één van de mannen vertellen dat hun ouders areligieus waren. In hun kindertijd kwamen zij door school, door vriendinnetjes in aanraking met het geloof. Het zijn verhalen met een sterke overtuiging waaruit blijkt dat het verlangen naar en het geloof in God vanaf het begin als natuurlijk wordt ervaren.

‘Nou, ik ben daar (bij een evangelistenechtpaar) met een vriendinnetje geweest, daar hoorde ik voor het eerst het scheppingsverhaal vanuit de christelijke visie. En dat gaf een overdonderend gevoel van binnen van dit heb ik altijd al geweten, waarom heeft niemand me dit verteld. En ehm... Het was zo’n ontdekking, ja, ik heb dat maar heel zelden gehad. [...] Het was ook meteen waar. Het

viel meteen op z’n plek. [...] Ik geloofde wel maar ik wist niet dat het God heette.’

Vier respondenten geven voorbeelden waaruit blijkt dat hun geloof belangrijk is in het ontwikkelen van een bepaalde levenshouding en om bepaalde kwaliteiten in zichzelf te ontwikkelen, zoals minder streng zijn voor jezelf, zuinig zijn op de natuur en respectvol handelen naar anderen. Een spirituele levenshouding wordt geplaatst in een groter moreel kader.

‘Ik vind het belangrijk om stil te staan bij de schoonheid van de natuur, m’n vrienden en dat heel bewust te waarderen. Om een soort liefde te voelen voor m’n omgeving. [...] Ja, het is een levenshouding. Ik vind het wel iets toevoegen, dan kom je toch met liefde, met naastenliefde. Die grote woorden, ik vind die woorden bijna te groot om in m’n mond te nemen. Dankbaarheid. Maar daar kom ik toch op uit.’

VRIJZINNIGHEID

Mensen met een vorm van autisme worden vaak getypeerd worden als rigide of inflexibel. Ze houden vaak vast aan bepaalde routines en hebben een sterk ontwikkeld ethisch besef. Zij wijzen anderen op welke regels overtreden worden. Hier zou een orthodoxe wijze van geloven bij passen, waarbij aan het volgen van de traditie een grote waarde wordt toegekend. Uit acht van de elf gesprekken komt echter een vrijzinnige houding van de respondenten naar voren.¹²

‘En wat ik denk is dat er een God is, een soort eenheid en dat of je nou moslim bent of christen, dat het eigenlijk om hetzelfde gaat. Voor mij is het dezelfde God en heeft hij alleen een andere naam. En op dat diepere niveau draaien alle religies om hetzelfde: het gaat om liefde en naastenliefde en zorg goed voor jezelf en je omgeving. Er kunnen wel nuanceverschillen zijn, maar als je naar de kern gaat is de essentie hetzelfde.’

Drie respondenten, allen vrouw, spreken over de noodzaak de eigen religie te overstijgen. Alle religies kunnen leiden volgens hen naar God. De eigen religie is gekozen omdat die bij hen past. Ook in de rituelen en andere uitingen van geloof is een vrijzinnige houding op te merken.

‘De bijbel is gewoon een van die hulpmiddelen die je kan helpen met geloven. Maar een ander kan het niet helpen. Zoals ik denk dat zondag naar de kerk gaan je kan helpen, maar als jij iedere keer met een naar gevoel

uit de kerk komt, dan denk ik dat het je niet helpt, dan moet je er maar niet heen gaan. We zijn allemaal verschillend, ik denk ook dat we op verschillende wijze het geloof tot ons moeten nemen.'

Veel respondenten (7) zijn nieuwsgierig en staan open voor verschillende religieuze groepen en ervaringen. Zij hebben zich georiënteerd bij verschillende kerkgemeenschappen of andere spirituele groepen met als doel iets te vinden dat bij hen paste.

VERBINDING

Een opmerkelijke bevinding is dat alle respondenten spreken over verbinding in relatie tot geloof en God. Er wordt gesproken over verbinding met jezelf, verbinding met anderen, verbinding tussen groepen in de samenleving bewerkstelligen en verbinding met het Hogere. Het gevoel van verbonden zijn speelt een belangrijke rol in de geloofsbeleving, voor velen wordt de behoefte aan verbinding middels het geloofsleven ook vervuld, bij een enkeling is er sprake van een gevoel van gemis aan verbinding.

'Mijn geloof is meer een geloof naar mensen toe. Dat het er om gaat om verbindend bezig te zijn, ook naar andere religies. Dat het gaat om insluiten in plaats van uitsluiten. Dat het erom gaat dat diegene die in de moeilijkste positie zit, ook mee kan doen.'

DE INVLOED VAN AUTISME

Aan de respondenten is de vraag gesteld of ze het idee hebben dat autisme invloed heeft op hoe ze geloven. De antwoorden daarop zijn gevarieerd.

Twee respondenten noemen dat ze zo gevoelig zijn voor geluid dat ze last hebben van specifieke muziek of de stem van een voorganger. De ergernis vermindert de aandacht die naar de beleving kan gaan. Ook het niet begrijpen van beeldspraak kan voor verwarring zorgen. Dit wordt door één respondent genoemd.

'Kent u het lied "De steppe zal bloeien"? Ik zou niet weten waar het lied over gaat. Het is misschien prachtige poëzie, maar als ik het zing denk ik: wat zing ik nu, waar gaat dit over?'

Een aantal respondenten (3) geeft aan dat autisme op de geloofsbeleving zelf geen invloed heeft.

Vijf respondenten geven aan dat er vaak alleen gekeken wordt naar wat mensen met autisme niet kunnen in plaats van naar hun sterke kanten. Eén respondent noemt dat hij wel meer tijd nodig heeft

om verbanden te zien maar dat hij daardoor ook diepere en andere verbanden ziet.

Een aantal respondenten (5) merkt op dat mensen met autisme meer moeite hebben om bij hun eigen gevoel te komen en zich specifieke emoties en ervaringen te herinneren.

'Ik vind dat het geloof, het gevoel, dat is nu achteraf gezien, nu ik weet dat ik asperger heb, voor mij wat minder leeft. Voor mij is het geloof meer theoretisch. Ik beredeneer meer dingen dan dat ik het op gevoel baseer. Het gevoel dat ik bij God krijg is anders dan wat ik van andere mensen meekrijg van hoe zij het ervaren.'

Een aantal merkt een verband op tussen het ervaren van een persoonlijke relatie met God en het bij je eigen gevoel kunnen komen. Een respondent vertelt dat haar persoonlijke relatie met God steeds beter wordt. 'Hoe meer ik vorder in m'n gevoelsdingen hoe beter het (met God) ook gaat.' Vooral de mannen melden dat het sociale aspect van religie voor hen lastig is of dat snel zou kunnen worden. Omdat sociale contacten spanning en stress oproepen, bemoeilijkt dit aansluiting te vinden bij een religieuze groep of gemeenschap. Zij betreuren dit.

Door verschillende respondenten wordt gezegd dat het lastig is om iets over het onderwerp te zeggen omdat je niet weet hoe het is om geen asperger te hebben of omdat er zoveel factoren invloed hebben.

'Ik kan me voorstellen dat ik sterker beïnvloed ben doordat ik hoogopgeleid ben dan door m'n autisme. Dus ik vind het ingewikkeld om te zeggen dat het door autisme komt. Dat suggereert dat je ergens de vinger op kan leggen. Het is het feit dat ik een vrouw ben, een academische studie heb gedaan, bij de studentkerk zat, asperger, dat totaalplaatje maakt mij Inge. En Inge heeft als totaal een bepaalde levenshouding. Maar als je nu zegt: haal daar één element uit en zeg dit komt door autisme en niet door al die andere factoren, dat kan ik niet.'

DISCUSSIE

Uit dit onderzoek komt naar voren dat de geïnterviewden zeer diverse emoties ervaren in relatie tot het geloof. Het verwoorden daarvan is vaak lastig. Er worden weinig negatieve emoties genoemd. Alle respondenten spreken over religieuze ervaringen. Deze hebben een impact en zijn soms leidend in het dagelijks leven. De geloofsbeleving staat bij veel respon-

denten meer centraal dan de doctrines. Hierin valt een vrijzinnige houding op. Niet iedereen ervaart een persoonlijke band met God, enkelen zouden dit wel wensen. Verbinding met anderen, met de maatschappij, met het hogere, speelt voor alle respondenten een belangrijke rol. Geloof is daarbij voor de meesten een levenshouding, die zich uit in hoe ze met zichzelf, met anderen en met de omgeving willen omgaan. Gevoel speelt daarbij een belangrijker rol dan kennis of overtuigingen. Veel respondenten geven aan dat autisme hun geloofsleven wel op enige wijze beïnvloedt. Dit uit zich in het gevoeliger zijn voor bijvoorbeeld taalgebruik, moeite in de omgang met anderen en het lastig terug kunnen halen van ervaringen. Het moeilijk terughalen van ervaringen lijkt eerder een kwantitatief dan een kwalitatief verschil te zijn. Frappant is dat de invloed van autisme op het geloofsleven door de respondenten zelf niet als problematisch wordt gezien. De moeilijkheden die geschetst zijn in de literatuur (zoals het niet direct begrijpen van religieuze teksten) worden wel genoemd, maar de respondenten uit dit onderzoek hebben kennelijk een manier gevonden om daarmee om te gaan waardoor dit geen of minder invloed heeft op de geloofsbeleving. Wel is het geven van woorden aan de geloofsbeleving voor veel respondenten in eerste instantie moeilijk. Redenen die hiervoor in de literatuur genoemd worden, zijn tekorten in de communicatie, een andere betekenisverlening en het detaillistisch waarnemen. Het is echter de vraag of er echt sprake is van een verschil met mensen zonder autisme. Met voldoende tijd en aanmoediging lukt het veel respondenten uiteindelijk wel om onder woorden te brengen wat voor hen belangrijk is.

Hoewel ik grote individuele verschillen gevonden heb in de geloofsbeleving van de respondenten – en deze verschillen doen zich ongetwijfeld in de gehele populatie voor – vraag ik me af of de geloofsbeleving van de respondenten wezenlijk verschilt van die van mensen zonder autisme. Vergelijkend onderzoek is noodzakelijk om hierover een uitspraak te kunnen doen. Wel kan gesteld worden dat de antwoorden van de geïnterviewden reden geven tot het zorgvuldig heroverwegen van de hypothesen die in de besproken literatuur opgesteld zijn.

Ten aanzien van de onderzoekswijze kan gesteld worden dat de kwalitatieve onderzoeksmethode passend lijkt te zijn voor het onderzoeken van de geloofsbeleving bij deze onderzoeksgroep. De respondenten

gaven allemaal terug het gesprek als prettig te hebben ervaren. Door de verscheidenheid aan interviewvormen (*face to face*, telefonisch, msn, e-mail) werd een groep bereikt, die anders niet bereikt zou worden. Door de wijze van interviewen, met veel herhaling, samenvatten en doorvragen werd het voor de respondenten gemakkelijker om herinneringen op te halen en die in een geheel te plaatsen. Het overnemen van het vocabulaire van de respondenten en het aansluiten bij hun belevingswereld was mogelijk ook zeer helpend om de validiteit of geldigheid¹³ van het onderzoek te vergroten. Omdat taal en communicatieproblemen een kenmerk zijn van autisme, lijkt bij deze onderzoeksgroep de kans groter dat de onderzoeker vooral een beeld krijgt van het geheugen en de taal- en communicatievaardigheden, in plaats van de geloofsbeleving.

Ten aanzien van de resultaten is er een aantal kanttekeningen te plaatsen in verband met de validiteit. Omdat het aantal respondenten klein is en omdat de meeste respondenten asperger hebben en het opleidingsniveau hoog ligt, is het niet mogelijk om de resultaten te generaliseren naar de gehele populatie mensen met ASS. Wel is de groep divers in leeftijd en geloofsachtergrond en zijn er zowel mannen als vrouwen ondervraagd. Het is misschien, maar enkel met grote voorzichtigheid, wel mogelijk om iets te zeggen over de groep mensen met een gemiddelde tot bovengemiddeld intelligentie met de diagnose asperger. Hoewel deze studie te weinig zeggingskracht heeft om bepaalde hypothesen te bevestigen of te ontkrachten, geeft dit onderzoek wel reden om te twijfelen aan de juistheid van de verschillende vooronderstellingen die we aantreffen in de literatuur.

In verschillende artikelen wordt autisme in relatie tot religie geïnterpreteerd. Er wordt geopperd dat mensen met autisme vanuit hun tekorten religie anders ervaren en dat dit negatieve gevolgen heeft voor hun geloofsbeleving en religieuze betrokkenheid. In populair wetenschappelijke literatuur wordt juist aan mensen met autisme een meer intense spiritualiteit toegekend.¹⁴

Door onder andere Deeley (2009), Schaap-Jonker *et al.* (2012) en Dubin & Graetz (2009) wordt het ontwikkelen van een band met God door iemand met autisme geïnterpreteerd, op grond van een andere betekenisverlening en een andere of minder ontwikkelde Theory of Mind.

De respondenten van het in dit artikel gepresen-

teerde onderzoek vragen zich inderdaad af of hun band met God hetzelfde is als mensen zonder autisme. Zij doen dit omdat zij anderen horen vertellen over hun geloofsleven. De ervaringen van anderen herkennen zij wel, maar zij herkennen niet altijd de sterke emotie van de ander. Uit het verhaal van verschillende respondenten komt echter naar voren dat het ervaren van God centraal staat in hun geloofsleven. Het uitvoeren van religieuze handelingen (bidden, kerkgang en dergelijke) zien zij ook als middel om hun band met God te versterken.

Uit dit onderzoek blijkt dat de emoties die ervaren worden in relatie tot God en religiositeit divers zijn, waarbij opvalt dat ze uitsluitend positief of neutraal zijn. Het ervaren van veiligheid en rust worden het meest genoemd in contact met het Goddelijke.

De resultaten van dit onderzoek lijken niet overeen te komen met de resultaten van Schaap-Jonker *et al.* (2012). Zij deden onderzoek naar het godsbeeld van mensen met autisme binnen een reformatorische instelling. Hiertoe is de Vragenlijst Godsbeeld (VGB) afgenomen en zijn mensen geïnterviewd.¹⁵ Zij rapporteren dat de onderzochte groep op bijna alle aspecten verschilt met de niet-klinische normgroep. De onderzochte groep rapporteert minder positieve en ondersteunende en meer angstige, boze en heersend/straffende aspecten ten aanzien van het godsbeeld. Vergeleken met de algemene klinische normgroep valt op dat de onderzoeksgroep met ASS minder positieve gevoelens ten opzichte van God heeft en Gods handelen niet als ondersteunend ervaart. De mogelijke verklaring voor het verschil in het onderzoek van Schaap-Jonker *et al.* met dit onderzoek is driedelig.

Ten eerste ontvingen alle respondenten van Schaap-Jonker *et al.* begeleiding of behandeling vanuit een hulpverleningsinstelling. Bij geen van de respondenten uit het zojuist gepresenteerde onderzoek was sprake van intensieve behandeling. Het godsbeeld en de ervaren emoties kunnen samenhangen met het zelfbeeld en de meer algemeen ervaren emoties van een persoon. Meer angstige mensen hebben dan een angstiger gekleurd godsbeeld. Begeleiding en behandeling vanuit een instelling wordt over het algemeen geboden als mensen vastlopen in problematiek en deze mensen zullen derhalve vaker negatieve emoties als angst, boosheid en stress ervaren.

Ten tweede bleek de factor religieuze saillantie (de mate waarin religie betekenis heeft voor een persoon)

in het onderzoek van Schaap-Jonker *et al.* een corrigerende werking te hebben. Naarmate het geloof belangrijker was voor iemand, hing het godsbeeld minder sterk samen met de score op de autismequotiënt (Schaap-Jonker *et al.*, 2012).¹⁶ De religieuze saillantie is in deze onderzoeksgroep niet gemeten, maar zou wel erg hoog kunnen zijn.¹⁷ Uit het onderzoek van Schaap-Jonker *et al.* wordt niet duidelijk of de onderzochte mensen zelf ook een probleem ervoeren in hun relatie met God. Het onderzoek is opgezet vanuit de vraag van de begeleiders. Zij gaven aan onvoldoende zicht te hebben op de geloofsbeleving van mensen met autisme, waardoor zij moeite hadden om cliënten op dit gebied ondersteuning te bieden.

Het kan ten slotte ook zijn dat het godsbeeld en de geloofsbeleving van een individu niet samenhangen op het gebied van de ervaren emoties. In het hier beschreven onderzoek is 'een relatie met God' niet gedefinieerd. Bij de vragen aan de respondenten werd er dus een beroep gedaan op wat zij zelf als 'relatie met God' beschouwden. Dit begrip is echter multi-interpretabel, lastig meetbaar, en niet binnen elk religieuze denominatie van toepassing.

Wat onder andere door Deeley (2009) verondersteld wordt, is dat mensen met autisme dogmatisch zijn in hun opvattingen en dat dit een grote invloed op hun geloofsbeleving heeft. Een dogmatische houding komt echter uit de antwoorden van de respondenten in dit onderzoek helemaal niet naar voren. Verreweg de meesten benadrukken dat er voor een ieder een eigen weg is en dat er geen vaste waarheden zijn. De respondenten benoemen dat het gaat om verbinding en om emoties, de ervaring dat God er voor je is en dat je niet alleen bent. Er wordt door de respondenten weinig gesproken over dogma's, en dit lijkt voor de meesten ook niet relevant. Wat ook opvalt, is dat de helft van de respondenten tot een andere religieuze denominatie behoort dan die van hun ouders. De respondenten zijn een eigen weg ingeslagen en hebben zich door middel van bezinning, ervaren, reflectie en experimenteren een geloofsbeleving toegeëigend. Er is bij veel respondenten sprake van een vrijzinnige levenshouding waarin het zoeken naar verbondenheid een belangrijke rol speelt. Hoe overtuigd zij ook zijn van hun geloof, zij weigeren het aan anderen op te dringen, 'omdat het voor iedereen anders is en je moet doen wat bij je past.'

Wat sterk opvalt, is dat de respondenten zo open

zijn over hun beleving. Er is een ongecompliceerde wijze van vertellen en er spreekt een grote rust uit de geloofsbeleving. Het valt op dat de respondenten tevreden zijn met het eigen religieus leven, bij niemand is er sprake van een grote worsteling. Gevoelens lijken niet met elkaar in tegenspraak te zijn. Er is af en toe sprake van twijfel maar slechts een enkeling tilt daar zwaar aan (maar wijst dat ook aan een depressie). De respondenten hebben wel vele vragen over het geloof en zij zijn hier veel mee bezig, maar over het algemeen wordt de twijfel als fase geaccepteerd en verwordt deze niet tot een geloofscrisis. Dat de respondenten niet spreken over een worsteling kan een gevolg zijn van de wijze van selectie van respondenten. De wervende tekst die gebruikt is om respondenten te vinden, spreekt voornamelijk mensen aan die niet in een geloofscrisis zitten en het prettig vinden om over hun geloof te vertellen. Het zou ook kunnen dat de respondenten niet open geweest zijn over hun worstelingen. Maar dat laatste is onwaarschijnlijk omdat de ondervraagde respondenten vertellen alles te hebben kunnen zeggen en een aantal zelfs noemt dat ik hen nu net zo goed ken op dit punt als dat ze zichzelf kennen.

Het is de vraag in hoeverre het beeld dat er bij mensen met autisme sprake is van een andere geloofsbeleving wordt beïnvloed doordat mensen met autisme gedachten, gevoelens en ervaringen wellicht anders verwoorden. Een punt dat zich aandient, is of het in het religieus leven belangrijk is om je bewust te zijn van gevoelens en ervaringen en of de mate van bewustzijn hierover samenhangt met de mate van religiositeit. Dit zijn godsdienstpsychologisch gezien zeer belangrijke vragen die raken aan wat religie ten diepste is voor de mens en wat de uitingsvormen kunnen zeggen over de innerlijke betekenis voor de gelovige zelf.

AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK

Het kader van waaruit onderzoek wordt gedaan is van belang. In de besproken literatuur wordt ingegaan op het 'anders zijn' van mensen met autisme ten aanzien van geloven. Vanuit (neuro)psychologisch oogpunt is autisme een stoornis. Dit zou ertoe kunnen leiden dat in onderzoeken de aandacht gericht wordt op het ontdekken of uitsluiten van een tekort en niet op de intermenselijke variaties in geloofsbeleving. Dit is merkbaar in de besproken literatuur. De daar genoemde theoretische kaders

zoals de ToM, lijken wat betreft de geloofsbeleving niet aan te sluiten bij de in dit onderzoek gevonden resultaten.

Om te onderzoeken of er een verschil is in geloofsbeleving tussen mensen met en zonder autisme, moeten achterliggende begrippen als geloofsbeleving, religieuze ervaring en dergelijke geoperationaliseerd worden. Er moet rekening gehouden worden met de taal- en communicatieproblemen die horen bij autisme. Ten aanzien van vervolgonderzoek heeft daarom een combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek de voorkeur. Zorgvuldigheid in de keuze van het onderzoeksinstrumentarium en de methode is van groot belang, zodat ervaringen, emoties en gedachten boven tafel komen en niet het geheugen of de communicatievaardigheden onderzocht worden.

Verder onderzoek naar de geloofsbeleving kan inzicht geven in de denktrant en de individuele ervaring van mensen met autisme. Dit kan resulteren in theorievorming ten aanzien van ASS. Gezien het huidige discours binnen de psychologie op het gebied van autisme, gericht op de executieve functies, denktrant en persoonlijkheidskenmerken, kan input vanuit de godsdienstpsychologische hoek een zinvolle aanvulling zijn. Dit zou kunnen door bijvoorbeeld onderzoek te doen naar het affectief en cognitief beladen godsbeeld bij mensen met autisme, zoals onderscheiden door Schaap-Jonker *et al.*. Of door onderzoek te doen naar de score op de schalen eclecticisme, zoekreligiositeit en mystieke ervaringen zoals onderzocht in het onderzoek God in Nederland (De Hart, 2011), temeer omdat hierdoor vergelijking met een grote Nederlandse normgroep mogelijk wordt.

Onderzoek vanuit een psychologisch kader naar religie en spiritualiteit bij mensen met autisme is wellicht zeer zinvol als dit een maatschappelijke relevantie heeft voor de onderzoeksgroep zelf. Bijvoorbeeld onderzoek naar welke wijze van ondersteuning bij zingevingsvragen door mensen met autisme als waardevol wordt ervaren. Want hoewel de door mij onderzochte groep geen grote problemen ervoer, wil dit niet zeggen dat die er in de gehele populatie niet zijn. Een spirituele levenshouding kan een positieve invloed hebben op de fysieke en mentale gezondheid en een mens helpen om te gaan met de problemen die hij heeft (Wong- McDonald & Gorsuch, 2004). Daarom kan het zinvol zijn om

in plaats van te kijken naar de invloed van autisme op de religieuze beleving, de aandacht te richten op de invloed van het religieus leven op de problemen die men als gevolg van autisme ervaart.

NOTEN

1. Het concept van de EToM behelst het vermogen van mensen om aan gebeurtenissen de boodschap en invloed van een hogere macht toe te schrijven. Bering (2002) denkt dat dit vermogen intuïtief werkzaam is. Hij beschrijft de EToM als een systeem dat specifieke en te definiëren regels heeft die verantwoordelijk zijn voor het activeren van het zoeken naar existentiële betekenis.
2. Zie Bouwman & Van der Maten-Abbink (2008) voor een beschrijving van een vergelijkend onderzoek naar onder andere de Existentiële Theory of Mind (EToM) bij jongeren met en zonder ASS.
3. Mentaliseren wordt hier begrepen als onderdeel van of gelijk aan de Theory of Mind.
4. Bijvoorbeeld binnen de linkedIn-groep Autisme Ten Top. Ook zijn er afgelopen jaren verschillende boeken en artikelen geschreven over hoe omgegaan kan worden met autisme in de kerk, bijvoorbeeld *Veilig bij God* (Schaap-Jonker, 2010) en *Autism & faith* (M. Walsch, 2008) en worden er in kerken bijeenkomsten georganiseerd over dit thema.
5. Uitgangspunt was dat dat individuele verschillen in geloven samenhangen met cognitieve stijlen. Hypothese was dat mensen met hoog functionerend autisme (gelabeld als een extreme cognitieve stijl) meer geneigd zijn tot niet geloven (atheïsme en agnosticisme). Onderzoek is gedaan door analyse van de uitspraken van de bloggers/posters. De uitkomst bevestigde de hypothese. Dit onderzoek heeft veel reacties gekregen. De vraag is hoe het met de betrouwbaarheid en validiteit gesteld is.
6. Bij de opzet en uitvoering van dit onderzoek zijn vanuit de Universiteit Leiden dr. E.M. de Boer en dr. W. Hofstee betrokken geweest als supervisors.
7. PAS is een belangenvereniging voor en door normale tot hoogbegaafde volwassenen met een diagnose ASS.
8. Bijvoorbeeld: hoe geeft u uiting aan u geloof?; wat is hierin voor u belangrijk?; heeft u wel eens ervaringen gehad die voor u religieus of spiritueel gezien belangrijk waren?; kunt u daar over vertellen?; welke emoties voelde u toen?; heeft autisme volgens u invloed op uw geloof? N.B. De precieze

formulering van de vragen was afhankelijk van de religieuze overtuiging van de respondent.

9. Bijvoorbeeld: verwondering, troost, verdrietig, teruggetrokken, levendig, onzeker, dankbaarheid.
10. Deze lijst is vertaald uit de Index of Core Spiritual Experiences (Kass, Friedman et al. 1991) zoals beschreven in *Measures of religiosity*, p.363 (Hill & Hood, 1999). Bijvoorbeeld: een ervaring van Gods energie of aanwezigheid, een ervaring van sterke innerlijke vrede, een wonder, een plotselinge genezing van mijn lichaam of geest, een ervaring met engelen.
11. Bijvoorbeeld: natuur, reizen, relaties, boeken, zingen, gebed, op een religieuze plek, in contact met anderen.
12. Onder vrijzinnig versta ik een ruimdenkende houding ten aanzien van geloven waarbij de vrijheid om kritisch te kijken naar wat en hoe men gelooft vooropstaat en men terughoudend is ten aanzien van dogma's. Voor meer zienswijzen ten aanzien van vrijzinnigheid zie Drees (red.) (1999), *Een beetje geloven, actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom*.
13. Hier bedoeld als de mate waarin de interviewer een natuurgetrouw beeld heeft kunnen verkrijgen van de geloofsbeleving (emoties, ervaringen, etcetera) van de respondent.
14. Zie bijvoorbeeld Isanon, Spirituality and the autism spectrum en Stillman, Redefining the autistic experience.
15. Voor een bespreking van de VGB en de methodologische eigenschappen zie het artikel 'Development and validation of the Dutch questionnaire God image door Schaap Jonker et al. (2008).
16. De autismequotiënt (AQ-NL) is een gevalideerde zelfrapportagelijst waarmee verschillende autistische trekken gemeten worden.
17. Dit is af te leiden uit het feit dat men reageert op de oproep. Om energie en tijd te steken in het aan een vreemde vertellen over je geloofsleven, is een bepaalde motivatie nodig. Die motivatie zou gelieerd kunnen zijn aan de religieuze saillantie.

LITERATUUR

- American Psychiatric Association (2000). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-IV-TR*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Bering, J.M. (2002). The existential theory of mind.

- Review of general psychology*, 6, 3-24.
- Bouwman, G. & Maten- Abbink, M. van der (2008). Godsbeelden en existentiële Theory of Mind: een vergelijkend onderzoek tussen jongeren met en zonder een autisme spectrum stoornis. *Psyche & Geloof*, 19, 12-26
- Caldwell-Harris, C., Fox-Murphy, C., Velazquez, T. & McNamara, P. (2011). Religious belief systems of persons with high functioning autism. *Cognitive science journal archive*. (<http://csjarchive.cogsci.rpi.edu/proceedings/2011/papers/0782/papero782.pdf>)
- Dearey, P. (2009). Do the autistic have a prayer? *Journal of religion, disability & health*, 13, 40-50.
- Deeley, Q. (2009). Cognitive style, spirituality, and religious understanding: the case of autism. *Journal of religion, disability & health*, 13, 1, 77-82.
- Drees, W.B. (red.) (2009). *Een beetje geloven: actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig Christendom*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Dubin, N. & Graetz, J.E. (2009). *Through a different lens: spirituality in the lives of individuals with asperger's syndrome*. *Journal of religion, disability & health*, 13, 29-39.
- Hart, de J. (2011). *Zwevende gelovigen: oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Hill, P.C & Hood, R. (1999). *Measures of religiosity*. Birmingham: Religious Education Press.
- Isanon, A. (2001). *Spirituality and the autism spectrum: of falling sparrows*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Kana, R.K., Libero, L.E. & Moore, M.S. (2011). Disrupted cortical connectivity theory as an explanatory model for autism spectrum disorders. *Physics of life reviews*, 8, 410-437.
- Norenzayan, A., Gervais, W. M., Trzesniewski, K. H., & Zalla, T. (2012). Mentalizing deficits constrain belief in a personal God. *Plos one*, 7, 5.
- Paloutzian, R. & Park, C.F. (2005). *Handbook of the psychology of religion and spirituality*. New York: The Guilford Press.
- Schaap Jonker, H, Eurelings-Bontekoe, E.H.M., Zock, H. & Jonker, E.R. (2008). Development and validation of the dutch questionnaire God image. *Mental health, religion and culture*, 11, 501-515.
- Schaap-Jonker, H., S. R. J., & Sizoo, B. (2012). Het godsbeeld in relatie tot autistische trekken en kerkelijke achtergrond. *Tijdschrift voor psychiatrie*, 54, 419-28.
- Schaap-Jonker, H., Sizoo, B., Schothorst-van Roekel, J. & Corveleyn, J. (2012). Autism spectrum disorders and the image of God as a core aspect of religiousness. *International journal for the psychology of religion*. DOI: 10.1080/10508619.2012.688005.
- Schothorst-Van Roekel, J. & Schaap-Jonker, H. (2009). *Onderzoek autisme, godsbeeld en geloofsbeleving. Deel 2: een richtlijn voor begeleiding*. (Op te vragen bij Eleos, Nieuwegein).
- Swaab, H. (2007). Neuropsychologie en neuropedagogiek bij autismespectrumstoornissen. In I. Noens & R. van IJzendoorn (red.), *Autisme in orthopedagogisch perspectief* (pp. 92-98). Amsterdam: Boom Academic
- Stillman, W. (2006). *Autism and the God connection: redefining the autistic experience through extraordinary accounts of spiritual giftedness*. Naperville: Sourcebooks.
- Wong-McDonald, A., & Gorsuch, R.L. (2004). A multivariate theory of God concept, religious motivation, locus of control, coping and spiritual well-being. *Psychology & theology*, 32, 318-334.

PERSONALIA

Annemarie Wilschut-Pennings (1982) studeerde orthopedagogiek en wereldgodsdiensten in Leiden. Zij werkt als NVO Orthopedagoog-Generalist i.o. bij Praktijk Mees. Dit is een eerstelijns psychologenpraktijk gevestigd in Leiderdorp. Daarnaast is zij werkzaam als gedragsdeskundige bij DOK20, een organisatie die begeleiding in de thuissituatie biedt aan kinderen en jongeren met een psychiatrische stoornis.

Het volledige onderzoeksverslag inclusief bijlage met de meest kenmerkende uitspraken van de respondenten (bloemlezing) is op te vragen bij a.wilschut@praktijkmees.nl. Reacties naar aanleiding van dit artikel worden op prijs gesteld.